

DÉS TELEPÜLÉSE ÉS LAKOSSÁGA

ÍRTA

SZABÓ T. ATTILA

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

KOLOZSVÁR, 1943

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

147. SZ.

DÉS TELEPÜLÉSE
ÉS LAKOSSÁGA

ÍRTA

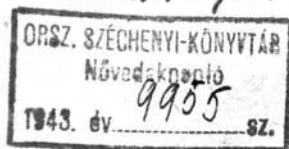
SZABÓ T. ATTILA

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 1943

Különnyomat
az EME Désen, 1942. október hó 18–20. napján tartott
tizenhetedik vándorgyűlésének Emlékkönyvéből.

11. 213/147

Dés települése és lakossága

Nem ez az ünnepi alkalom készítetett engem először arra, hogy tudományos érdeklődéssel forduljak annak a városnak története felé, amelynek települése és lakossága még nemrégén is nem ilyen szempontból érdekelt. Az itt érintett kérdések iránt való érdeklődésem egyes pontokon még a gyermekkori eszmélkedés első idejéig nyúlik vissza. Már akkor kíváncsiskodó szemmel néztem a város települését és a lakosság népi, társadalmi rétegződését. Hallottam nagyanyámtól, édesanyámtól, a rokonoktól és ismerősöktől olyan hagyományrészleteket, emlékeket, amelyeknek jelentőségére, történelmi utalásaira, csak később, a város történetének behatóbb vizsgálata közben jöttem rá. Egyszóval öntudatlanul is bele-beleütköztem sok-sok olyan kérdésbe, amely később a tudományos kutatás síkjában vetődött elém. Ilyen előzmények után főként KÁDÁR JÓZSEF tekintélyes dési monografiájának¹ elszórt és ilyen szempontból eddig nem értékesített adatai, meg saját kutatásaim eredményei alapján szándékozom most, legalább vázlatosan feleletet adni arra a két kérdésre, hogy miként alakult ki e város települése és az idők folyamán milyen összetételű volt, hogyan változott lakossága.

1.

Kétségtelen, hogy Dés egykori sóbányáinak jelentősége és a szomszédos, illetőleg ma már a várossal összeépült és közigazgatásilag egyesített Désakna bányáinak fontossága miatt, a város mai határán belül kellett lennie valahol már legalább a római korban, sőt azt megelőzően is valamilyen kisebb településnek. Ez a település, vagy inkább az elszórt települések csoportja azonban olyan jelentéktelen volt, hogy a neve sem maradt fenn. A városnak a román uralom alatt összeállított története² egyetlen feliratos római kő alapján beszél ugyan a *Kádbükkén*, a régi dési sóbányák vidékén levő római településről, de erről semmi közelebbit sem tudunk. A feltehető régebbi település (ideszámítva az esetleges rómaikori települést is) és a város mai települése között azonban a kutatóknak ezideig semmiféle kétségtelen kapcsolatot nem sikerült kimutatni, éppen úgy, mint ahogy az akkori lakos-

¹ *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. TAGÁNYI KÁROLY, DR. RÉTHY LÁSZLÓ és saját kutatása, adatgyűjtése alapján írta KÁDÁR JÓZSEF. Deésen, 1900. III, 5 kk.

² MÂNZAT GEORGE: *Istoria Românilor din orașul Dej*. Szamosújvár (Gherla), 1921. 3. — *Monografia orașului Dej*. Beszterce (Bistrița), 1926. 7 kk.

ság és a mai között sem állapítható meg semmiféle folytonosság. A város történetének kutatóitól eddig feltárt történeti adatok mind arra utalnak, hogy a város mai településében folytonosság csak a magyarságnak a Kárpátok medencéjében és éppen Erdélyben való megjelenésének ideje óta állapítható meg. Dés neve is a magyarságtól származik; e név magyar személynév és mint ilyen az árpádházi királyaink korabeli oklevelekből többször is kimutatható.³

A történeti forrásokban mutatkozó sajnálatos hiányok miatt a város történeti létezésére még a magyarság uralmának idejéből is csak az Árpádházi királyság korának harmadik századából vannak okleveles adataink.⁴

A városnak mint sószállító helynek neve okleveleinkben először 1214-ben fordul elő.⁵ Ekkor is, sőt már az okleveles említés előtti századokban is jelentősége kétségtelenül elsősorban sója miatt lehetett. Később is ennek, meg a lakosság királyhűségének köszönhetette azokat a kiváltságokat, amelyeket a magyar királyoktól és az erdélyi fejedelmektől kapott. A városnak az Árpádházi királyok korabeli jogállására nézve egy 1236-ban kiadott kiváltságlevélből tudunk meg értékes adatokat. Ez az oklevél összegezi azokat a kiváltságokat, amelyeket a város II. Endre alatt szabad királyi városi rangra emelésével kapott.

Mikor tehát e város történetére nézve az első okleveles adatokra bukkanunk, Dés már a várossá fejlődés igen magas fokára emelkedett. Ekkor, 1236-ban neve *Deeswar* (olv. Dézsvár) alakban fordul elő. Ebből méltán arra következtethetünk, hogy akkor a város maga, vagy legalább is egy része megerősített hely volt. Ez a megerősítés Dés gazdaságtörténeti jelentősége és hadászati helyzete miatt mindenképpen érthető. Dés településének éppen ezt a megerősített részét határozhat-

³ Bács-Bodrogban, Sopron m.-ben és Somogyban a középkorból ismerünk *Deus* ~ *Dés* ~ *Dézs* nevű helyeket. Ugyancsak Somogyban emlegetnek az oklevelek egy *Deushyda* ~ *Deu(w)shyda* ~ *Deshyda* nevű helyet; ma *Deseda* alakban pusztá [CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország tört. földr. a Hunyadiak korában*. Bp. 1894. II, 199, 600, III, 227, 269, 605. — GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS: *Magyar Etymologiai Szótár*, Bp. 1914—1930. I, 1342—3]. A XIV. század elejétől kezdve említik a Kisküküllő melletti *Désfalvát* [CSÁNKI V, 874—51], a XV. század óta pedig *Désházát* [i. h. I, 554, III, 228. — GOMBOCZ—MELICH: *i. m.* I, 1343]. — A város nevének személynév voltára nézve idézhetem 1211-ből és 1218-ból több jobbágy nevéként a *Deus*-t; ugyanez a név a XIII. sz. elején egy biharmegyei szabadember neve is [GOMBOCZ—MELICH, *i. h.* — L. még *Váradi regestrom* 311/183, 208/213]. KÁDÁR [i. h. 5] még több adatot idéz 1184-től kezdve. A *Dés* személynévének régebbi *Deus* alakjából érthető, hogyan keletkezett a város nevének magyarázatául szolgáló, egyébként természetesen tarthatatlan hagyomány.

⁴ Az adatokra nézve l. KÁDÁR III, 5 kk. — Közvetett okleveles adataink azonban a XI. század közepéig nyúlnak vissza. 1061 tájáról ismerjük a várossal ma már egyesített *Désakna* nevét; ez pedig arra mutat, hogy ekkor már *Dés*-nek is meg kellett lennie.

⁵ KÁDÁR, *i. h.* — A város történetére vonatkozó adatok alább is e forrásból valók.

juk meg aránylag a legbiztosabban. Ez a vár csakis a városnak azon a részén lehetett, amely a mai református lelkészi lakásoktól kezdve a Kazinczy-utcáig az ú. n. Felsősetatért foglalja magában; egy részét e területnek a régi désiek, gondolom, még ma is *Óvár*nak nevezik. Egy oklevél a vár első említése után csaknem három évszázaddal, 1507-ben egy lakóház meghatározása alkalmával a Malom-utca keleti szomszédságában említi a romokban heverő várat.⁶ Ez a meghatározás is erre mutat, mert hiszen a régi Malom-utca a Felsősetatér délnyugati felén az akkori Malom-árokhoz levezető utca (a mai Kazinczy-utca) volt. Ezen a területen, talán éppen az 1938-ban lerombolt *Óvári torony* helye tájékán lehetett Dés első temploma. Ennek néhány megmaradt szép, faragott kövét később az említett emléktoronyba építették be. A félköríves román stílusú faragott kövek határozottan a XIII. századra mutatnak;⁷ alighanem tehát ez az erősség és ez a templom Dés szabad királyi városi rangra emelésének ideje táján épült. Valószínűnek tartom azt is, hogy az a hatalmas kő, amelyet régebben *Tanácskő*, később *Hét vezér kőve* néven ismertek a désiek, a XV. század folyamán pusztulásnak indult régi vár egyik kőve. Ha tehát e kőhöz nem is fűződik az az esemény, amelyet a lerombolt Óvári torony felirata hirdetett és amelyet a helyi hagyomány neki tulajdonított, benne a város középkori történetének egyik tárgyi emlékét tisztelheti továbbra is a város lakossága.⁸

A vár helye szomszédságában kell keresnünk magának a városnak is a települési magvát. Ez nagyjában azon a területen és környékén lehetett, ahol később a XV. század folyamán a mai református templom is épült.⁹ Dés régebbi települése tehát először inkább a város mai települési területének a Malató felé emelkedő dombosabb, menedékesebb részére terjedt ki. Ellenkező irányban a Szajka patak balpartja lehetett még a középkor végén is az összefüggő település határa. Természetesen a Szajka pataknak csak a mai törvényszéki épületig terjedő szakaszára gondolhatunk, mert hiszen e tájt az 1938-ban lebontott Rákóczi-ház alatt már az ú. n. Nagy-Szamosból kiágazó Malom-árok folyt végig azon a területen, amely még 1920 táján is *Szénaárét* néven szénaáruló hely, játszótér, sőt egy ideig télen korcsolyapálya is volt. A Szamos és a Malom-árok között levő jókora szigetet 1582-ben *Barátok szege*, vagy *Barátok szigete* néven említik az oklevelek, kétségtelenül azért, mert az ágostonrendi szerzetesek, barátok

⁶ 1507: „...fundum seu domum in vico Malomwlcza existentem cui a parte orientali castrum desolatum... cum veris et iustis metis convicinantur...” [Teleki Oklt. II, 429]. Vö. még tölem *Dés helynevei*. Erdélyi Tudományos Füzetek 101. sz. (szerk. GYÖRGY LAJOS) 44. és 48.

⁷ ENTZ GÉZA: *A dési református templom*. Erdélyi Tudományos Füzetek 141. sz. (szerk. SZABÓ T. ATTILA) 4–5.

⁸ A kétségtelenül tudós eredetű hagyományra nézve I. KÁDÁR, i. m. 80 kk. és alább idézendő műve 5 kk.

⁹ Vö. KÁDÁR, i. m. 162 és ugyancsak töle, *A deési ev. ref. egyházközség története*. Dés, 1882. — ENTZ, i. m. 5.

birtokában lehetett.¹⁰ Ez a sziget a Szamos kiöntési területe volt, itt tehát nem létesülhetett emberi település. A város települési határa errefelé a Rákóczi-ház mellett, a Malom-árkon átvezető hídnál ért véget; a Barátok szigetén átvezető út üres, legfeljebb legeltetésre, itt-ott szénacsinálásra alkalmas területen haladt keresztül, és a nagy Szamos-ágon kb. a mai Szamos-híd helyén átvezető fahídon lépte át a folyót és kötötte össze a várost a vármegye északi részével.

A XVIII. század második feléig működő dési sóbányákból meg főként a mindvégig művelt désaknaiakból kikerülő só a Szamoson jutott bele az ország szívébe.¹¹ A sóberakodás helye kétségtelenül a ma Királyárkának nevezett nagy hegyszakadék vidékén levő Szamospart részleten volt. Bizonyítja ezt az is, hogy a városnak e felé vezető utcáját régebben *Rév-utcának* nevezték, a *rév* pedig elsősorban be- és kirakodó helyet jelentett. Minthogy a désiek kiváltságaiukat éppen a sószállítás zavartalan lebonyolítása érdekében kapták és a legrégebbi kiváltságlevél szerint kötelesek voltak ezért annyi só szállítani a Szamoson a királyi révbe, amennyit a désaknaiak termelnek, az említett helyen levő királyi révről a felette levő szakadék is a *Királyárka* nevet kapta. E magyarázat, úgy vélem, sokkal elfogadhatóbb, mint a neki tulajdonított mondai magyarázat.¹²

A királyi rév helyének meghatározásával tovább jutottunk Dés települési határának megállapításában is. Erre, nyugat felé, a mai Nagytemető alján elvonuló régi *Rév-utca* (ma Kovács Samu-utca) lehetett a város középkori településének határa. Mint előbb is mondtam, a XV. század végén, 1490-ben itt már említik a Malom-utcát. Ez pedig a Rév-utcából ágazott ki; e tájt tehát a Rév-utcának legalább eddig, de alighanem még valamivel tovább is kellett terjednie. Szomszédságában a város ma Malatónak nevezett részén a legrégebbi utca a Borsos-utca volt. A bennszülött désiek előtt nem ismeretlen még ma sem ez a név, habár az utcát a múlt század végén Thököly-utcának nevezték is el. Hogy ez az utca a középkorban meddig terjedhetett, nem tudom meghatározni. Alig hiszem azonban, hogy a XVI. század folyamán túljutott volna a mai Nagytemető bejárata tájékán. A Nagytemető alatt a *Bakó* felé terjeszkedő városrész mindenesetre egészen új, jórésztben mindössze mult századi település. Egyes pontjain a különálló házak csak egy néhány évtizede sűrűsödtek utcákká. Semmi esetre sem volt közvetlen kapcsolat a városnak e része és a Kodori-völgyben a Kodor-utcában terjeszkedő város településrésze között. A városnak a kodor-utcai része azonban feltétlenül a középkorra vissza-

¹⁰ A helynevekből levonható következtetésekre nézve l. a részletes megokolást *Dés helyneveiről* írt fennebb idézett tanulmányom megfelelő címszói alatt.

¹¹ Vö. KÁDÁR: *A dési ref. egyh. tört.* 12 és *Szolz. Dob. vm. mon.* III, 6.

¹² ILOSVAY JENŐ alább idézendő „Dési króniká“-ja szerint mikor Ottó király kiszabadult Apor vajda fogságából, elvesztette a koronáját. A désiek megtalálták egy fadobozban, és itt rejtették el. Némileg kibővített változatot közölt VERSÉNYI GYÖRGY is (*Ethnographia* XII, 125).—A kérdésnek fennebb adott, szerintem helyes megvilágítását l. *Dés helynevei* 38. l.-jén.

nyúló, település, hiszen a *Kodor-utca* nevét már 1531-ben említik, tehát már sokkal korábban is megvolt. Természetesen szó sem lehet arról, hogy ez az utca addig terjedt volna, mint ma. Ezt az utcát még ma is nevezik a désiektől Timár-utcának (E név a múlt század vége előtt nem mutatható ki). Minthogy a timármesterség folytatásához szükséges víz megszerzése csak folyóvíz mellett könnyű, ebből arra következtek, hogy a Kodor-utcában lakó timárok települése már a középkor vége felé, a Kodori-völgy felől folyó Szajka-patak balpartján felfelé is terjedt. A Szajka-patak balpartján lefelé haladva a Kodor-utca törésétől kiinduló mai Deák-utca és a rá derékszögben menő Róth Pál-utca a mai zsidótemplom környékével együtt nem volt városias település-rész. Itt még a múlt század közepe táján is a városi polgárok majorjai állottak; 1801-ben éppen ezért ezt a részt *Major-utca* néven említik. A város volt polgármesterének, Ilosvay Jenőnek „Dési krónikájá”-ban e rész a *Majorok* nevet viseli.¹³

Szándékosan végeztem először a város legrégebbi településhatárának megállapításával, hogy így meghatározva a városnak késő-középkori település-kereteit, e kereteken belül megállapítható rész közelebbi ismertetésébe fogjak. Érdekes, hogy a város mai központjának települt voltára a középkorból egyetlen adatunk sincs. Pedig az, hogy a XIII. században épült vár és a XV. század folyamán épült gótikus templom erre a részre esik, kétségtelenné teszi e rész középkori település voltát. Az először 1575-ben említett *Varga-utca* a város ekkori főutcája volt; ez a mai Bánffy-utcával és Kossuth Lajos-utcával azonosítható. Ezt később a XVII. század folyamán változtatva *Piac-utca*, *Piac-szer* és *Nagy-Varga-utca* néven emlegetik.

1727-ben e nevet a *Nagykirály-utca* név váltja fel (Ennek okáról még alább majd lesz alkalmam beszélni). A *Varga-utca* az első magyar századokban bizonyára csak a Szajka-patakig terjedt, de a XVI. században már átlépte a patakot. Ugyanis 1578-ban már említik a *Szeke-res-utcát*. Ez pedig a későbbi Posta-, a mai Bethlen Gábor-utca volt. Ahol a Szekeres-utca a *Varga-utcával* találkozott, ott vezetett fel régebben is a Kakashegyre az út a *Varga*-, vagy *Kistemetőbe*. Ez a temető a múlt század második felében még megvolt. Néhány évvel ezelőtt magam is láttam ott még egy-egy málladozó sírkövet. E hely temető voltából érthető, hogy az ottani közös sírhelyen állították fel az 1848. november 24-én elesett honvédek emléket.

A Szekeres-utca már a XVIII. század legelején is nemcsak a mai Bethlen Gábor-utcát foglalta magában, hanem a mai Bocskai-utcát is. E területre a Szamos gyakori kiöntése miatt csak akkor települtek, mikor már Dész növekvő lakossága számára az eddigi települési keretek szűknek bizonyultak. A Szekeres-utca Bethlen Gábor-utcai részét mint hosszabb és szélesebb utcát *Nagy-Szekeres-utcának*, a Bocskai-utcai részt rövidebb és szűkebb volta miatt pedig *Kis-Szekeres-utcának* hív-

¹³ A kézirat Husz Ödön ajándékaaként a dési ref. egyház levéltárában van.

ták.¹⁴ Ez utóbbi nevet gyermekkoromban az idősebbrendű désiektől még hallottam, hiszen ez az utca a Bocskai, a Posta-utca pedig a Bethlen Gábor nevet csak 1910 táján kapta. A Kis-Szekeres-utca félkörbe kanyarodva, a mai Rózsa-utca felőli végén torkollott bele a *Halász*-, vagy *Nagyhalász-utcába* (1722).¹⁵ Ez utóbbi utcának nyilván jobbra halászattal foglalkozó lakossága volt.¹⁶ Úgy látszik, hogy erre, délkelet és dél felé az így körülrajzolt települési határon túl csak a mai Rózsa-utca irányába terjeszkedett már a XVI. század folyamán is a város. Itt a Rózsahegy alatt már 1575-ben említik a *Rózsahegy vége utcát*. Természetesen ez nem a Rózsa-utca tetejét, hanem közvetlenül a Halász-utcaból feltérő mai Rózsa-utca elejét jelölhette.

A Szekeres-utcától a régi kamara-, újabb nevén Rákóczi-házig terjedő terület már a XVI. században lakott rész lehetett. E városrészből csak egy utca, a mai Czákó Zsigmond-utca, régebbi *Kis-Varga*-, majd *Kis-Király-utca* nevét ismerjük. Ez utóbbi nevet nagyanyámtól és a család idősebbrendű tagjaitól még gyakran hallottam.

A XVIII. század végéig a város nagyjában ezek között a települési keretek között élt. A XVIII. század folyamán a románság, egészen kis mértékben a cigányság városunkba való megjelenésével feszülhetett szét ez a települési határ. A XVIII. század vége óta a Kodori-völgy, a Désaknai-út, a Rózsahegy oldalának felső része, a Szamosújvári-út környéke, a Malató felső része felé terjeszkedett a város. A múlt század folyamán és századunkban már kényszerültek emberi település céljaira lefoglalni olyan területet is, amely a Szamos és a Szajka-patak

¹⁴ Megjegyzendő, hogy az előadás megtartása után végzett másirányú levéltári kutatásaim során az Országos Levéltárból előkerült két XVIII. századi forrás, egy 1783-ból és egy 1789-ből való [OL. Fisc. XII. szekr. Fasc. 15. T.], kétségtelenné teszi, hogy e tájt a *Kisszekeres-utca*-nak a Kodor-utca egyik mellékutcaját nevezték. Hogy melyiket, az eddigi adatok alapján nem tudom meghatározni. Amit tehát *Dés helynevei*-nek megfelelő helyén ebben a vonatkozásban mondtam, a fenti értelemben módosítandó.

¹⁵ Már jóval előbb *Kishalász-utca*-t (1613) is említenek.

¹⁶ Megjegyzendő, hogy a halászterület nemcsak a Szamosra korlátozódott, mert Dés határán a történeti helynév-adatokból kimutatható számos tó, halvány és folyóvíz bőségesen onthatta a halat. A Szamoson (1263) kívül a város határáról a következő vízrajzi tényezők mutathatók ki a *-gal jelöltek eltűntek, vagy legalább is az a név ma nem ismeretes; a (-)be tett évszám az első okleveles előfordulás éve]: **Alsóhalvány* (1725), **Alsóhorgastó*, **Deberke* (1487) ~ **Deberke patak*, **Erge* (1754), **Felsőhalvány* (1725), **Felsőhorgastó*, **Gáterge* (1693), **Halovány* (1541), **Haloványos* (1754), **Hamoserge* (1693), **Hóddeberke* (1563), **Holtzamos árka* (1754), **Horgastó* (1898), **Ilmod* (1261), ~ **Irmogy* (1700), **Irméspataka* (1563), **Kántuspataka* (1261), **Kárásztó* (1850), **Kerekto* (1898), **Kishaloványér* (1788), **Kisszamos* (a régi *Malomárok*), **Kövespatak* ~ **Kövezspatak* (1720), **Malomárka* (1834), **Mélséd* (1261), **Sújmó* (1563) ~ **Sójmó* (1822), **Sójmóstópataka* (1720), **Sóspatak*, **Szajkapatak* (1351), **Tegeztó* (1487), **Tó* (1754), **Tökéstó* (1898) ~ **Tököstó* (1788), **Város ergéje* (1865). — Az évszám nélküli adatok a helyszíni gyűjtés alkalmával jegyeztettek le [A helynevek magyarázatára nézve l. tőlem a *Dés helynevei* című tanulmányt].

áradásai miatt állandóan veszélyeztetettek voltak. Éppen az áradások egy ilyen sorozata változtatta meg a település mai határát a Szamos felé. 1834-ben panaszolják először, hogy a Szamos vizét a Malom-árokba terelő *Németgát*¹⁷ elszakadása miatt a Szamos vize a *Malomárkot* elhagyta és vize csak a nagy ágban folyik. Ezzel egyidejűleg szárazon maradtak a mai Felsősetátér alatti Malomárok-részen álló malmok. A gátat a református egyház és Haller János gróf, a másik malomtulajdonos közbelépésére ezúttal rendbehozták, de újabb áradások megint tönkretették. Végre az önkényuralom idején, 1855-ben a hatóságok erős kézzel végrehajtották a város érdekében álló vízszabályozást és a Szamost visszaszorították medrébe. A feltöltött régi mederben, illetőleg a Barátok szigetének területére elsőnek a törvényszék épületét emelték; ezzel egyidejűleg létesült az Alsósétátér is. A Szajka-patak újabb medre és a Szamos közötti részen csak e század elején és főként a román uralom alatt emeltek házakat. Ekkor került ide véglegesen a sportpálya meg erre a fürdési- és sportszempontról legalkalmatlanabb helyre a városi partfürdő is. A Felső- és Alsósétátér közötti részen is csak e század első évtizede óta építkeznek. A Szamosújvári-út környékét a múlt század végétől a honvédség építkezése rakta meg épületekkel. E század elejétől ezen a tájon a régi Postakert, kijebb a Kakashegyre vezető út mellett és a Désaknai-úton terjeszkedett a város.

A város főutcájának irányát és ezzel együtt a Kolozsvár felé vezető fő közlekedési útirányt gyökeresen megváltoztatta az, hogy a századforduló táján az akkori Posta-utcát (ma Bethlen Gábor utcát), a mai állami gimnázium előtt vezető útszakasszal kötötték össze a Bánffy-, illetőleg Kossuth Lajos-utcával és ezzel egyenes utat teremtettek a vasút-állomás felé. A vasút megteremtése előtt a fő közlekedési útvonal Kolozsvár felé a Bungur- és a Szentpéteri hegy között ma is meglevő út volt. Ennek jelentősége a vasút létesülése és az országút-nak a Rózsahegy alatt való vezetése miatt máig nagyon esökkent; a *Szamosújvári-út* szinte kizárólag helyiérdekű úttá vált. Ennek az útnak a Bungur alatti részén, ahol most újabban terjeszkedik a város, a XVI. században halastó volt. Ezt 1563-ban *Sulymostho* alakban említik; ebből népetimológiával lett a mai *Solymostó* név (*sulyom*, trapa natans). A tó felesleges vizét az a vízlevezető árok vitte a Szamosba, amely ma a Gőzmalon és a kaszárnya felől jövet a Király-utcaán vezet végig, ott a kertek között halad tovább és a Rózsa-utca elején bukkan ismét ki.¹⁸ 1720-ban *Pinyéri-patak* néven említik; ma is *Pinéri-patak* a neve, habár ma már csak időszakos vízfolyás.

¹⁷ Ez egykor a *Csákány-kert* : *Kádárkert* táján kiágazó *Malomárokba* szorította be a Szamos vizét. Az árok vize a mai törvényszék táján, a Felsősetátér alatt folyt el és a Vágóhíd tájékán, a mai Szajkapatak-torkolatnál ömlött be ismét a Szamosba. A régi mederrészletnek egyes részletei ma is vizenyősek, mocsarasok.

¹⁸ Régebben ez a Szamosba torkollott, most nyelő-esőbe folyik bele az árok vize. Ez az árok régen valóságos kis patak lehetett [Lipszky térképén még megvan]. Ennek felső folyását nevezhették 1720-ban *Sojmostó patakának*.

A kényszerűség rávette a várost a Szamosnak az áradások miatt településre teljesen alkalmatlan jobb partján az ú. n. Túlavizen való építkezésre is. Itt a mai Szamoshid mellett levő néhány ház a mult század második felében létesült, de hamar megszűnt *Fűrésztelep* maradványa. Gondolom, e telep-maradványt ma is úgy hívják. Idáig úsztaták le a Szamoson és itt dolgozták fel a Radnai-havasok faanyagát mindaddig, míg a Szamosvölgyi Vasút létesülésével a szállítási viszonyok nem módosultak. A Bélahegy alatti rész a petróleumfinomító létesülése óta nőtt meg terjedelmes település-résszé. Annak folytatásaképpen az Alőri-úton újabban, legnagyobb részben az 1914—18-i világháború után a házaknak egész tekintélyes sora keletkezett.

2.

A település maga csak üres keret, kialakítója és étellel megtöltője maga az ember, maga a település lakossága.

Miként az imént a településről, a város lakosságáról is csak azt mondhatjuk el: e település lakosságában folytonosságot csak a honfoglalás ideje óta tudunk kimutatni. Bár ezt megelőzőleg kétségtelenül lakhattak, lakniok kellett itten más fajú nép-elemeknek is, ezeket nyomtalanul elseperte az idő, a jövevény rómaiakat éppen úgy, mint a többi őslakos, vagy fogláló népeket. Mindössze egy-egy közvetett úton ismert környékbeli szláv, vagy bolgár-török nyom az, amely mutatja, hogy e két nyelvet beszélő népnek is volt köze e városhoz és vidékéhez.

A város honfoglaláskori lakosairól tehát semmi kézzelfoghatót nem tudunk. Az első magyar századok lakosságára is csak következtethetünk abból az 1261-i határjáró oklevélből,¹⁹ amelyben megállapítják Dés város határát. Ebben az oklevélben a helynevek legnagyobb része magyar. Nyenek: *Gertanus* (Gyertyános), *Gekenus* (Gyékényes), *Nimigeholma* (Nemegyehalma), *Melsed* (Mélység, Mélyfolyó), *Balvanku* (Bálvánkü), *Licoshatar* (Likashatár). A *Bolta* név szláv, a *Kald* (Káld) személynév, a *Coplon* (Kapjon) nemzetségnév, és a későbből kimutatható *Rakamaz foka* (1367) helynév előtagja bolgár-török eredetű. Ez az 1261-i oklevél Dés vendégnépeinek (*hospes*) határát írja le. Bár e vendégeken idegen fajú, alighanem germán vagy frank eredetű telepes-

¹⁹ *ÁrpÚjOkmt.* III, 5, VIII, 8, 9, 10. — KÁDÁR: *Szoln. Dob. vm. mon.* III, 7. — Az oklevél határjárási részét teljesen hibásan újra közölte MÁNZAT, i. m. 26. — A benne előforduló helynevek értelmezésére nézve I. MOTOGNA VIKTOR-nak sokszor alaptalan azonosításait [*Articole și documente.* Kolozsvár (Cluj), 1923. 32—5.] és DRĂGANU MIKLÓS-nak [*Româniile în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii.* București, 1933] a XIII. századi dési ruménség helynevekből bizonygatott, szintén minden alap nélküli következtetéseit magam is cáfoltam [Vö. Magyar Nyelv XXX (1934), 317—8, XXXIII, 173—6 és *Dés helynevei* 18, 35]. DRĂGANU álláspontjának tarthatatlanságára nézve I. még TAMÁS LAJOS: *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában.* Bp. 1935. 185 és KNEZSA ISTVÁN: *Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen.* Bpest, 1936. 61—2.

ket kell értenünk, sem történeti adatokból, sem közvetve a helynevekből nem mutathatjuk ki azt, hogy valamely idegen eredetű népnek jelentékeny szerepe lett volna a város lakosság-képének kialakításában.

A honfoglalás korában és időbb a magyar királyság első századaiban tehát az idegen népek közül a helynévkincs ismerete alapján csak valamilyen szláv és bolgár-török népnek halvány, valamivel később a magyarságnak erőtejjesebb nyomai mutathatók ki. Minthogy maga a város neve, mint előbb mondtam, kétségtelenül a magyar *Dés* személynév, a város határán előforduló középkori helynevek legnagyobb része letagadhatatlanul magyar eredetű, a mai város alapítójának csak a magyarság tekinthető.

Ennek hangsúlyozott kiemelésével egyidejűleg meg kell azonban állapítanunk azt is, hogy a későbbi város-fejlesztésben része lehetett már annak a jövevény-népnek is, melyet 1261-ben az említett határjáró oklevél csak az általánosságban vendégnép jelentésű *hospes* szóval jelöl. Ha joggal feltehető is az, hogy e nép valamilyen germán fajú lehetett, jelentősebb nyomát sem ebben, sem a következő századokban nem találjuk. Jellemző, hogy a városnak hatszáznál több helyneve között csak háromról mutatható ki germán (német) eredet. Ezek közül egyik a mai *Bungur* (1720) a 'gyümölcsös' jelentésű erdélyi szász *bangert* ~ *bongert* ~ *bungert* köznévvé átvételével²⁰ többek között éppen szolnokdobokai tájszó is. A másik név, a *Göntér*, a német *Günther* személynév magyar ajkon átalakult változatának tekinthető. Ez is csak nagyon késői időből (1720) mutatható ki; ma is él. A harmadik a *Hóstát* név meg éppen a múlt század végén a Szamosvölgyi Vasút megindulása után munkásnegyedként keletkezett városrész neve. Van még két név a történeti helynévanyagban, amely talán az itteni népcétség emlékéét őrizte meg. Az egyik a *Németgát* (1822), a másik a *Szászok réte* (1467). A *Németgát* névre sokkal későbbi időkből származó adataink vannak, semhogy középkori eredetűnek tarthatnók. A *Szászok réte* név az egyetlen középkori név, mely a szászságnak itteni léteire mutat, ha ugyan e helynév is nem csak az esetleg szintén germán eredetre valló *Szász* családnévet őrizte meg. Akár így, akár úgy álljon a dolog, a név maga csak magyar ajkon keletkezhetett. A helynevek vizsgálata alapján tehát itt a germánságnak csak egészen halvány nyomait fedezhetjük fel. Bár tagadhatatlan, hogy a XIII. századtól kezdve a legújabb időkig többször is települtek be e városba germán eredetű elemek, de a település város-alakító részlete csak a közelebbi adatok nélküli XIII. századi germán-frank betelepülés volt.

Jóval nagyobb jelentőségű és a város lakossága faji és nemzeti-ségi képének kialakulása szempontjából döntő jelentőségű volt két népnek, a románoknak és a zsidóknak e városba való betelepülése. Mindkettőnek Désen való első jelentkezése aránylag csak késői korból mutatható ki.

²⁰ Vö. HORGER ANTAL, Magyar Nyelv X, 192 és tölem, no. XXX, 165, XXXII, 336 kk., XXXIV, 252—3 és *Dés helynevei* 19. — L. még KELEMEN JÓZSEF, Magyar Nyelv XXXIV, 108—10.

A dési románság történetéről a városi levéltár jegyzőkönyvei alapján először LUKINICH IMRE,²¹ majd a román uralom alatt MÂNZAT GYÖRGY²² írt. MÂNZAT megállapította, hogy a XVII. század végéig Désen alig emlegetnek egy-egy román nevet. A néha-néha feltűnő román nevek sem bennszülött lakosokat, hanem a Mihály vajda betörése következtében keletkezett zavargások és a XVII. századi tatárdúlások idején a városba menekült román jobbágyokat jelölték. Hogy milyen kevés lehetett még az ilyen eredetű román lakosoknak a száma is, arra nézve jellemző, hogy KLEIN INOCENTIUS román püspöknek 1733-ban készült országos összeírásában²³ mindössze 30 dési román család szerepel. Ez pedig alig jelenthet többet 150 léleknél.²⁴

A város védekezett minden újabb betelepüléssel szemben. A XVII. század második felében a török hódoltság terjeszkedésével és a pusztulásokkal kapcsolatban a város felé áramló nemesség kiváltságos voltától saját városi kiváltságait félti és egymás után hozza a határozatokat a magyar nemesi betelepülés megakadályozására.²⁵ Már 1685-ben határozatot hoz a városi tanács, hogy a jövevények csak előzetes hadnagyi engedéllyel telepedhetnek le. A kőborló, a városi élethez nem szokott, pásztorkodó, állattenyésztő románoknak a városba való települése ellen természetesen még inkább tiltakozott a városi tanács. Először ilyen tiltásra 1712-ből van adatunk. A második tiltás alkalmával (1720) már többszöri megelőző tiltásról emlékezik meg a város jegyzőkönyve. „Noha ennek előtte is egynehány ízben concludáltatott — írják — az oláhoknak, oroszoknak a városunkból való exterminátiojok, mindazáltal effectumban nem vétetett bizonyos okokra nézve; újabban azonban communi voto et suffragio concludáltuk, hogy az oláhok és oroszok sine omni personarum respectu városunkból extermináltassanak és elimináltassanak.“ A végzésnek nem sok foganatja lehetett, mert 1726-ban újra ki kell mondania a tanácsnak, hogy az oláhok a városból űzessenek ki, akár utcaszeriben, akárki majorjában találtassanak. Aki oláhnak szállást ad, 12 forint büntetésben részesüljön, az elfogott jobbágyot pedig a város hadnagya a város földére, Csatányba szállíthatja, mint örökös jobbágyot. Minthogy azonban e rendelkezés a „prebendás eselédek“-et kivételezte, még ha végre

²¹ *Dés város közelete a XVIII. század elején*. Dés, 1908. 11 kk. — A román, rutén, örmény és zsidó betelepülésre nézve felsorakoztatott adatok főként innen, a számhasonlítási (statisztikai) adatok KÁDÁR III, 218 és MÂNZAT 318. l.-ről valók. — L. még tölem is *A románok újkori erdélyi betelepülése*. Hítel VII (1942), 138–9 és kny. 6–7.

²² *I. m.* 51–62.

²³ *Româniî din Transilvania la 1733*. Kiadta TOGAN MIKLÓS. Nagyszeben (Sibiu), 1898. 28.

²⁴ Ez a szám viszonylag nagyon kevés. Mutatja ezt az, hogy a szomszédos községek közül Kozárváron 56 (280), Alórben 60 (300), Kodorban 36 (180) és Alsókossályban 70 (350) család, illetőleg lélek lakott; mindenik községben 1–3 papi szolgálatot végző is volt. Vö. MÂNZAT: 52–3.

²⁵ *L. LUKINICH: i. m.* 11–13.

is hajtották a rendelkezést (erre semmi nyom sincs!), a városi polgárok és nemesek román mezőgazdasági cselédsége mentesült a rendelkezés alól. A célt, a rendetlen életet élő románság kitelepítését a tanács tehát mégsem érthette el. A románok kiűzésére vonatkozó utolsó határozat (1742) mutatja, hogy itt nem benn a városban lakó betelepülőről van szó, hanem jobbra csak a város településén kívül lakó pásztornépségről. Az 1742-i rendelet szerint ugyanis a dési határon és réten megtelepedett oláhokat három nap alatt ki kell űzni, mivel eddig is tilalom ellenére laktak ott. Az eddigi ottlakásért és legeltetésért az ott lakott oláhoktól, akinek marhája van, egy-egy marhát, ha marhája nincs, egyebet, amiye van, el kell venni. — Aligha hajthatták végre azonban ezt a határozatot is. A magyarság akkor is úgy tett, mint története folyamán annyiszor: szigorú törvényeket, rendelkezéseket, határozatokat hozott (ezeket az ellenség fel is használta és használja ellene!), de a határozatokat és rendelkezéseket nem hajtotta végre, sőt az egyéni érintkezésben és egyéni vonatkozásban a rendelkezések szellemével éppen ellenkező gyakorlatot folytatott és folytat ma is. Bár az említett időszakban a románok betelepülési tilalmára vonatkozó rendelkezést a románság telekvásárlásának megakadályozásával (sokszor ki tudja milyen okok és egyéni indítékok alapján!) igyekeztek is megakadályozni, vagy megnehezíteni, a románság e városban tovább szaporodott, sőt száma új betelepülőkkel a természetes szaporulaton túl rohamosan növekedett. Ugyanaz a város, amely több mint hét évtizeden keresztül állandóan tiltotta a románság betelepülését, sőt — mint mondtam — egyes esetekben meg is akadályozta, 1753-ban ténylegesen elismerte és szentesítette a románság betelepülését akkor, mikor a Kakashegy Kodori völgy felőli részén temetőt jelölt ki neki.

A város románsága egyházi szempontból hol Désaknához, hol Kodorhoz tartozott; temploma azonban nem volt. Először 1733-ban a balázsfalvi görög katolikus consistorium, majd az ide beszolgáló román lelkészek több ízben is kísérletet tettek templomhely szerzésére és templomépítési engedély nyerésére. A tanács azonban a kérést többször elutasította. Mikor aztán 1793-ban HENTER ANTAL gróf gazdaszjtje, Tóth Ferenc a Szajka-patak mellett a városi rendelkezések ellenére a román jobbágyoknak templomépítés céljaira egy darab földet ad, a városi tanács a leghatározottabban megtiltja az építkezést, sőt az építkezés megkezdése esetén a templom fundamentumának széthányását rendeli el. A görög katolikus románság azonban jó pártfogót kap a szomszédos Szentbenedek földesurában és akkor erdélyi kormányzóban, gróf KORNIS ZSIGMONDBAN. KORNIS a hozzá fellebbező románságot pártfogásába veszi és 1798-ban elrendeli, hogy a románság kérése teljesíttessék. A Henter Antal gróf adományozta területen 1799-ben épült fel Désen az első román templom és kezdődött meg ezzel a román elemnek a városba való begyökerezése. Bármennyire kényes ilyen megállapítást tenni, sajnos, rá kell mutatnom arra is, hogy nagy része volt e pártfogásban a földesúr gazdasági érdekeinek védelmén kívül annak is, hogy a görög katolikus románság pártolásában a katolikus Henter Antal és Kornis Zsigmond is az akkor túlnyomóan

református város polgárságának gyengítését és a katolikusság érdekeinek védelmét, erősítését látta.²⁶

A Kodori völgyi első román temető és a Kakashegyi román fatemplom helye már előre is mutatja, hogy a románság tömegesebb településhelyének is ezen a területen, tehát a Kodori völgyben és a Kakashegy oldalában kellett lennie. Ide utal egyébként az is, hogy a Hentereknek itt is volt birtoka; a dési románság jórésze pedig Henter-jobbágy volt.

A jövevények, úgy látszik, általában a városnak erre a Kodori völgybe eső külvárosi részére telepedtek. Itt, a Szajka patak jobb partján kapott végleges telephelyet az 1728 óta szereplő cigányság is.

A város beszármazott lakóinak sorában meg kell emlékezni a város mai lakosságának igen nagy hányadát kitevő zsidóságról is. Az első nyom, amely Désen zsidók jelenlétét mutatja, 1722-ből való. A városi tanácsnak első, zsidókra vonatkozó határozata azt mutatja, hogy bár már voltak a városon zsidó pálinkaárulók, állandó keresmát tartaniok nem volt szabad. Kereskedők azonban lehettek, mert van adatunk arra, hogy 1776-ban egy Zsidó Lázár nevű kereskedő boltját ismeretlen tettesek feltörték (l. h. 17). Ekkor tehát már elnézték a zsidó kereskedők szórványos letelepülését; valószínűleg csak az olyan vagyontalan „kolduló zsidó“-kat tiltották ki a városból, amilyeneket a kormány-szék kitiltott Erdély területéről és a Partiumból.

Dés XVIII. századközepi zsidó lakossága azonban nem volt számottevő. A legelső rendelkezésemre álló összeírás szerint 1857-ben, tehát még egy évszázaddal később is Dés 4390 lakosából mindössze 122 volt zsidó. Ettől kezdve az országos viszonylatban is tapasztalt ugrásszerű növekedés itt is megállapítható. 1891-ben a város lakossága 7728 lakosból állott, és ebből már 1114 volt izraelita vallású, azaz a század végére, alig 30 év alatt, a zsidóság több, mint nyolcszorosára szaporodott. Az 1910-i népszámlálás alkalmával Désen 11.439 lakost írtak össze és belőle 2176 volt izraelita. Ez a lakosságnak egyötödét jelenti. Végül az 1920-i román összeíráskor 12.500 lakos között már 3224 lakos, a város lakosságának több mint negyede izraelita vallású volt. Alig hatvan év alatt tehát a dési zsidóság 1857-i lélekszámának kb. huszonhétszeresére szaporodott. A lakosság mai lélekszámára és az egyes fajok mai arányára nézve nincsenek adataim; ennek vizsgálata és a következtetések levonása különben is már kívül esik a történeti kutató feladatkörén.

²⁶ KORNIS ZSIGMONDnak hasonló magatartását az ugyane megyében lévő Szásznyíres református lakosságának elnyomásával és a görög katolikus románság pártolásával kapcsolatban már kimutattam [Vö. tőlem *Níriş-Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században*. Erdélyi Múzeum 1937:16 és ErdTudFüz. (szerk. GyÖRGY LAJOS) 91. sz. 18.] — A románság ilyenféle földesúri támogatására nézve Erdélyen kívüli magyar területekkel kapcsolatban is érdekes megjegyzések olvashatók SZABÓ ISTVÁN: *A magyarság életrajza*. Bp., é. n. (1942), 161–2. l. és a tőle idézett helyeken.

Dés város tanácsa 1722-ben az oláhoknak és az oroszoknak kiűzetését egy időben rendeli el. Volt tehát e tájt a városnak valaminő jövevény kisorosz, vagy rutén lakossága is. Ez azonban nagyon jelentéktelen lehetett, hiszen ez egyetlen említés után nyomát sem találjuk.²⁷ Ugyancsak keveset szólnak a jegyzőkönyvi feljegyzések a XVIII. század elején az örményekről is. E tájt még örmény betelepülésről nem tudunk; meg sem kísérelték az örmények a betelepülést, mert a városi magistratus határozataival még a vásárokról is kitiltotta az örmény kereskedőket. Az a kevés örmény, aki ma Dés törzslakosságához tartozik, sokkal későbbi, hihetőleg csak mult századvégi betelepülő.

3.

A város településének és a lakosság faji rétegződésének vizsgálata után röviden szólanom kell a régi Dés lakosságának foglalkozásbeli és társadalmi rétegződéséről is.²⁸

A XV. századból egy oklevél a szücs céhet említi, 1503-ból pedig tudunk a mészáros céh létezéséről is (KÁDÁR III, 48). Feltehető, hogy csupán az okleveles anyag pusztulása miatt nem tudunk a város középkori lakosságának több ilyenféle foglalkozási és társadalmi szervezetéről. A dési fazekas céhnek a XVI. század közepéről való magyar nyelvű céhlevelében a városi tanács tagjait mind a különböző céhek atyamesterei alkotják. Világos ebből az, hogy a XVI. században, de hihetőleg előbb is a város lakosságának tekintélyes és éppen a legvagyonosabb, legbefolyásosabb részét az iparosság tette. Mint már a város településének kialakulása alkalmával is rámutattam, 1575-ben a város főutcáját *Varga-utcának* hívják. Ez pedig azt jelenti, hogy ebben az utcában jobbra vargák, azaz eszmiadiák laktak. 1618-ban a piacnak, vagy legalább is egy részének neve *Varga-piac*. A dési mesteremberek közül éppen a eszmiadiák voltak azok, akik országos névre tettek szert. Az 1627-i erdélyi országgyűlés végzései külön intézkednek a dési saru és eszma áráról. Ugyanekkor a lakatosok készítette híres sarkantyúk árát is megszabják [KÁDÁR III, 42]. A eszmiadiák jelentősége tehát a következő században sem csökkent. 1676-ban a város településkereteinek növekedésével megnőtt *Varga-utcat Nagyvarga-utcának* nevezik, sőt e tájt 1674-ben külön *Varga-temetőt* említenek; ez a kakashegyi, más néven *Kistemetőnek* nevezett temetkező hely volt.

A XVII. században még művelték a dési Kádbükkén lévő sóbányákat. Ez és a désaknai sóbányák közelsége magyarázza meg azt, hogy a város lakosságának jelentős része mesterségszerűen űzte a só-

²⁷ Valószínű, hogy ez az orosz (rutén) lakosság a vele egy műveltségi színvonalon álló pásztorkodó, állattenyésztő románságba szívódott fel.

²⁸ Adataim, ahol külön nem jelzem, KÁDÁR i. m.-ből és saját *Dés helyneveiről* írott tanulmányomból valók.

szállítást, hiszen mint tudjuk, a város középkori kiváltságait is éppen a sószállítás kötelezettségének kiemelésével kapta. A magyar királyok és az erdélyi fejedelmek a dési egyházakat és intézményeket is a szerenként adandó kósó adományozásával segítik. A háborús korszakokban a pénz értékének állandó ingadozása közepette a dési sószállítóktól fuvarozott só, hogy mai nyelven szóljak, nemes valuta volt. A sószállítóknak, vagy celléreknek külön céhük volt;²⁹ ez 1719-ig fennállott. E céh tagjai a mai Király-árka táján állott révig tengeren, onnan pedig sószállító hajókon vitték le a sót Zsibóig, illetőleg a közelében levő Örmezőig.³⁰ Itten, legalább is részben ismét szekérre rakva szállították a Szilágyságba és általában az Erdélyen kívüli országrészek felé. A dési cellérségnek fenntartotta emlékét egy 1587-ből való magyarnyelvű szerződés;³¹ ez azt mutatja, hogy a dési cellérek,

²⁹ Már 1500-ban SZABÓ JÁNOS, a dési hajókormányosok nevében mint céhmester a köztük már régóta fennálló kalandos társaság szabályainak megerősítését kérte [KADÁR III, 14–15]. Ebből az adatból nemcsak az tűnik tehát ki, hogy a cellérek társasága (talán kissé szabadabb keretek között) már a XV. században megvolt, de bátran állítható az is, hogy legalább nagy többségében magyar volt, hiszen másként nem lett volna magyar a céh feje.

³⁰ A Szilágyság és Bihar felé irányuló sószállítás fontosságát mutatja az az 1610. április 1-én Besztercén kelt oklevél, melyben Báthori Gábor a középszolnokiak és bihariak kérésére meghagyja dési Literati Mihály sókamarai bérlőnek és a dési sószállítók (cellérek) fejének, hogy a révhelyet (portus), mely eddig Zsibón volt, onnan se Örmezőre, se egyebüve áttenni ne merészelje. A kiadatlan oklevelet egyébként teljes egészében itt alább közlöm:

Gabriel, Dei gratia princeps Transsylvaniae etc. Fidelibus nostris egregio Michaeli Literato de Dees arendatori salis camerae nostrae Desiensis prudenti ac circumspecto celleristarum Desiensium praefecto modernis scilicet futuris quoque pro tempore constituentis eorumque vices gerentibus cunctis etiam aliis quorum interest seu intererit prudentium notitiarum habituris Salutem et gratiam nostram. My hiveink közep zolnokiak és bihar vármegiek, egész vármegieül találának megh minket könyörgések által jelentvén, hogy az régi jó mód, szokás és rendtartás ellen kglmetek az deesy portust, mely eleitől fogva Sibon voltth, mostan Eörmezeöre akarná nekik nagy károkra és fogiatkozásokra transferálni. Igy lévén azért a' dologh, minthogy semmit birodalmunkban az régi jó szokás és rendtartás ellen innoválni, sem innováltatni nem akarunk sem engedünk senkinek, Haggiuk kglmeteknek és serio paranchiolluk is ez mi levelünk látván semmi praetextus alatt, az portust Siborul se Eörmezeore, se egiebüe transferálni ne merészelle, hanem az reghi jó szokás szerint ennek uthanna is Sibon maradjon. Secus nulla ratione facturur. Praesentibus perlectis exhibentis restitutis. Datum in civitate nostra Bistriciensis die prima mensis Aprilis anno Domini millesimo sexcentesimo decimo. Gabriel, princeps m. pr.

Hátlapján más, közel egykorú kézzel: *Sibaj portusról való levél*. [Eredetije pápens alakban, egy kettőbe hajtott ív egyik lapján Báthori Gábornak viaszba papirosra nyomott pecsétjével az Erdélyi Nemzeti Múzeum br. Wesselényi-család levéltárának köztörténeti anyagában.

³¹ Eredetije az Erdélyi Nemzeti Múzeum gr. Gyulai és gr. Kuun lt.-ban; kiadta Szilágyi Sándor a TörtTár 1887:806—7. lapján.

mint az egyébként is hihető, magyarok voltak. A cellérség település-helye a *Szekeres-utca* (később: *Nagy- és Kis-Szekeres-utca*) lehetett. A XVIII. század közepén, tehát jóval a cellér-céh megszűnése után egy helyet még mindig *Cellérek futtatója* néven emlegetnek.

A cellérség lehanyaglásával szinte egyidőben a csizmadia osztály szerepének, súlyának hanyatlását is megfigyelhetjük. Abból, hogy a *Nagy-Varga-utcát* 1771-ben már *Nagy-Király-utcának*, a *Varga-piacot* *Piacnak*, a *Varga-temetőt* *Kistemetőnek* nevezik a történeti források, az említett osztály jelentőségének csökkenése is nyilvánvaló. A csizmadiaság ekkorra már elveszthette az említett utcában és téren telkeinek legnagyobb részét; e tájt kezdett a város mellékutcaiba, vagy a távolabbi Malatóra visszahúzódni. A varga-ipar fejedelemségkori virágzásának velejárója, sőt előfeltétele volt a timármesterség fellendülése is. A timárság egykori jelentős számát mutatja az, hogy a város egyik utcáját, a *Kodor-utcát*, gyakran ma is *Timár-utca* néven emlegeti a lakosság.

Dés kézművességének távoli vidékeken is jó hírt szereztek a dési fazekasok is. Céhszervezetüket a városi tanács egy XVI. század közepén kelt céh-levélben szabályozza.³² A dési fazekasok hiányos adataink szerint Beszterce, sőt Kolozsvár fazekasaival is versenyre keltek. A megye agyagedény-szükségletét és agyagműves dísz tárgyait mindenestre jó részben ők elégítették ki. Az egykor virágzó fazekaságnak ma már sajnos, csak csökevénye maradt meg. A céh művészi munkái közül az Erdélyi Nemzeti Múzeumba került a dési csizmadia céh számára készült hatalmas, díszesen virágozott céh-kancsó és a timár céhnek Désen maradt egyszerűbb céh-korsója³³ mutatja, hogy a céh tagjai a magyar díszítő hagyományok őrizői voltak.

Eddigi tudásunk szerint a vargák (csizmadiák), fazekasok, lakatosok, mészárosok és cellérek a XVI—XVII. század dési társadalmában olyan jelentős szerepet játszottak, hogy mellettük eltörpült a más foglalkozású lakosok jelentősége. A XVII. század vége felé azonban a török hódoltság kiterjesztésével menekülő és Désre betelepülő vidéki magyar nemesség gyökérverésével megkezdődik a polgárság és a nemesség közötti harc.³⁴ A nemesség a városba telepedve sem akar lemondani kiváltságairól, főként adómentességéről, habár élvezi a városban lakás minden előnyét. Jórészt belőle kerül ki a XVIII. és XIX. században a hivatalnoki réteg, ez a múlt század vége felé a város társadalmának vezető rétegét teszi. A város nemesi-hivatalnoki rétegének kialakulása a súlyában gyengülő iparosság szerepének párhuzamos csökkenésére vezetett. Hozzájárult még ehhez az is, hogy a XVIII.

³² Másolata ma nagyon rongált, csonkult állapotban a dési fazekas ipartársulat tulajdonában. Mikor magam 1936 táján lemásoltam, még teljesen megvolt.

³³ Ma a dési református egyházközség tulajdonában. A vándorgyűlés alkalmával a díszítőművészeti kiállításon ki volt állítva.

³⁴ Már az előbbi nemesi beköltözéssel kapcsolatos viszályok folytatódásáról volt itt szó. Vö. KADÁR III, 24 és LUKINICH: *i. m.* 11 k.

század közepétől ugyanide húzódó románság is a magyar iparos lakosság gazdasági és számbeli súlyát csökkenti. A fejedelemsor vége és a rekatolizáció százada a csaknem kizárólag református kézművesség jelentőségének rohamos csökkenésére vezet, hogy aztán a XIX. században a gyárpar és a nyomában fellendülő ipari és kereskedelmi szabadverseny kora a magyar liberálizmus századvégi uralma alatt befejezze a dési kézművesség és a dési magyarság életében olyan sajnálatos folyamatot.

A városnak azonban nemcsak kézműves lakossága volt. A határnak a Szamos áradásaitól öntözött jobb partján, a Tulavizen, a Kodori völgy lankáin, Szentbenedek felé a Nagyréten, a Rózsahegy lapossán, Szentpéterhegy, a Göntér, a Gyertyános tájkéán, a Somkúti völgyben a városnak mezőgazdasági területei is voltak; a Kádbükke, a Kakashegy, a Bakó az Egéssel és a Barátok szigete a legeltetés céljait szolgálta. A Bungur, helyesebben a Bethlenkert, a Szentpéterhegy és a Cichegy a szőlő- és gyümölcstermelés helye volt. E területeken kétségtelenül már a középkorban is folyt őstermelés, a románság XVIII. századvégi erőreakálásával különösen a nagybirtokosok kezében levő mezőgazdasági területek megművelése, a legelők használata a románság gazdasági megerősödését és ezzel együtt társadalmi súlyának növekedését segítette elő.

Mikor a XIX. század elejéig a magyar kézművesség jelentősége más okok miatt rohamosan hanyatlott, éppen akkor lendült fejlődésnek a román őstermelő elem; a valamivel később meginduló kereskedelmi és némi gyárpari fejlődésben sem a magyarságé volt a vezetőszerp; gazdasági és társadalmi megerősödést tehát ez is elsősorban másfajú népnek hozott.

Az 1919-iki uralomváltozással a városi lakosság addigi egyensúlyi helyzetét ismét rázkódtatás érte. A magyar hivatalnokok jórésze a határon-túlra költözött. A magyar kisiparos és kereskedő elem volt az, amely a hivatalnokosztály itt maradt képviselőivel együtt húségesen megtartotta magyarságát és így biztosította a város magyar lakosságának folytonosságát. Egészséges állapot mindig akkor volt és akkor lesz, amikor a lakosság vezetői, hivatalnokai, a kézműves és újabban egyre szaporodó földműves réteggel testvéri kapcsolatban élt és él.

Sajnos, az az idő, amikor e város történetére vonatkozó kutatások megindultak és a KÁDÁR JÓZSEF-féle Szolnok-Doboka monographiájában megteremtették e városnak is aránylag terjedelmes monográfiáját, az a kor kevés érdeklődést tanúsított a település- és a népiségtörténeti kérdések iránt. Innen van az, hogy egy ilyen előadás, mint ez is, csak elszórt adatokat talál az egyébként értékes műben, és így más adatokkal kiegészítve is, csak vázlatot adhat az ilyen szempontú vizsgálat számára. Ennek hangsúlyozásával a város és a vármegye elengedhetetlen kötelességének tarthatjuk azt, hogy ne halasztassék tovább a

város és vármegye eddigi nagyarányú monografikus feldolgozásának ilyen irányú kiegészítése. Elsősorban Dés városának adatokban nagyon gazdag levéltárából várhatunk az újabb kutatás számára olyan adatokat, amelyek főként a város népiség- és társadalomtörténeti képeinek pontosabb megrajzolását lehetővé teszik.

Ha végre az újabb kutatásokra sor kerül, a történésznek nem lehet más feladata, minthogy világosan és a részletekbe menve mutassa meg, hogyan alakult ki a város települése és hogyan jutott el eddig a város lakossága. A gyakorlat emberének kell aztán megállapítania azokat a módokat és lehetőségeket, amelyek a település és a lakosság további fejlődésében és fejlesztésében az egészséges irányt biztosíthatják.

Erdélyi Tudományos Füzetek

Megindította **György Lajos**

Szerkeszti **Szabó T. Attila**

Az EME kiadása

	Pengő		Pengő
1. Rass Károly: Reményik Sándor	1.20	38. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1930. év	1.50
2. Párvan Bazil: A dákok Trójában	1.—	39. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat	1.50
3. Bítay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében	1.—	40. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai	2.50
4. Bítay Árpád: A moldvai magyarság	1.20	41. Dömötör Sándor: A cigányok temploma	1.50
5. Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep	1.20	42. Kristóf György: Báró Eötvös József utazásai Erdélyben	2.50
6. Balogh Ernő: Kvarc az Erdélyi medence felső mediterrán gipszeiben	1.20	43. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története	1.50
7. György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1925. év	1.50	44. Kristóf György: Kazinczy és Erdély	1.50
8. K. Sebestyén József: A brassói fekete templom Mátyás-kori címerei	1.20	45. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig	1.50
9. Karácsónyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez	1.50	46. Varga Béla: Az individualitás kérdése	2.50
10. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen	1.50	47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékirók	2.50
11. Tavasz Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése	1.20	48. Dömötör Sándor: Vida György faceliája	1.50
12. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban	2.—	49. Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban	1.50
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a Bethleni gróf Bethlen család címere	1.50	50. Szabó T. Attila: Közép-Szamos-vidéki határnevek	1.50
14. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1926. év	1.50	51. Balogh Jolán: Olasz falfestmények Gyulafehérvárt	1.—
15. Gyártás Elemér: A Supplex Libellus Valachorum	1.50	52. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1931. év	1.50
16. Rónay Elemér: Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye	1.50	53. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben	1.50
17. György Lajos: Egy állítólagos Pancsantatra-származék irodalmunkban	1.50	54. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai	1.50
18. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1927. év	2.—	55. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855)	4.—
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai	2.—	56. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben	1.—
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. század kéziratok énekeskönyvei	1.50	57. Tavasz Sándor: A lét és valóság	2.—
21. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1928. év. pótlásokkal az 1919—1928. évekről	1.50	58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez	2.—
22. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	1.50	59. Imre Lajos: A falunévelés irányelvei	2.—
23. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egylet problémái	1.50	60. Veress Endre: A történetírő Báthory István király	2.50
24. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásában	1.50	61. Boros György: Carlyle	1.20
25. Tavasz Sándor: Kierkegaard személyisége és gondolkodása	1.50	62. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspököt a XVI. században	1.50
26. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	1.50	63. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann	2.—
27. Csűry Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról	1.50	64. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1932. év	1.50
28. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében	1.50	65. Janosó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai	1.50
29. Telegdi Domokos gróf: A marosvásárhelyi Telegdi-könyvtár története	1.50	66. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban	1.50
30. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841)	1.50	67. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve	2.50
31. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1929. év	1.50	68. Oberding József György: A Kolozsvári Gondoskodó Társaság	2.—
32. Gyulai Farkas: A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán	1.50	69. Papp Ferenc: Gyulai Pál a kolozsvári ref. kollégiumban	2.—
33. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye	1.50	70. Ferenczi Miklós—Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1933. év	2.—
34. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete	1.50	71. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok	5.—
35. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében	1.50	72. Kristóf György: Szabolcska Mihály Erdélyben	2.50
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadai Hegedűs-kódexe	1.50	73. Lakatos István: Magyaros elemek Brahms zenéjében	1.20
37. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egylet megalakítása érdekében	1.50	74. Kristóf György: Eminescu Mihály költeményei	1.50
		75. Biró József: A bonchidai Bánffy-kastély	2.50
		76. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban	1.20
		77. Rajka László: Jókai román tárgyú novellái	1.20
		78. Vencel József: A falunka és az erdélyi falunka-mozgalom	2.—
		79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1934. év	2.—

80. **Biró József:** Magyar művészet és erdélyi művészet — 2.—
81. **György Lajos:** Anyanyelvünk védelme — 1.20
82. **Grandpierre Edit:** A kolozsvári Szent Mihály-templom története — 2.50
83. **Balogh Ernő:** Dr. Szádeczky-Kardoss Gyula — 1.20
84. **Kozocsa Sándor:** Históriai ének Bocskay Istvánról — 1.20
85. **Révész Imre:** Méliusz és Kálvin — 2.50
86. **Szabó T. Attila:** Zilah helynévtörténelmi adatai a XIV—XX. századból — 2.—
87. **Lakatos István:** Az új magyar műzene — 1.20
88. **Rass Károly:** A mi regényirodalmunk — 2.—
89. **Valentiny Antal:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év — 1.20
90. **Monoki István:** Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időségi sajtótermékek címjegyzéke — 2.—
91. **Szabó T. Attila:** Níres—Szásznyires település, népiség, népesedés- és helynévtörténelmi viszonyai a XIII—XX. században — 2.50
92. **Jancsó Elemér:** Nyelv- és társadalom — 1.50
93. **Gyárfás Elemér:** Gyárfás Elek útinaplója 1844-ből — 1.50
94. **Jászay Károly:** Magyar luteránus megmozdulások Cluj-Kolozsváron 1798—1861) — 1.50
95. **Valentiny Antal:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1936. év — 2.—
96. **Kántor Lajos:** Czegei gróf Wass Ottília, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jótévedője — 2.—
97. **Szabó T. Attila:** A transylvan magyar társadalomkutatás — 1.20
98. **Lakatos István:** A román zene fejlődéstörténete — 2.—
99. **Szabó T. Attila:** Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve (1897—1937) — 1.20
100. **György Lajos:** Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága — 1.20
101. **Szabó T. Attila:** Dés helynevei — 2.—
102. **Valentiny Antal:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év — 2.—
103. **Makkai Endre—Nagy Ödön:** Adatok léli néphagyományaink ismeretéhez — 4.—
104. **Szabó T. Attila:** Bábonny története és települése (68 képpel) — 4.—
105. **György Lajos:** Az „Erdélyi Múzeum” története (1874—1937) — 2.—
106. **Fábián Béla:** Nagykend helynevei — 1.—
107. **Herepei János és Szabó T. Attila:** Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak — 2.—
108. **Szabó T. Attila:** Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazárak — 1.20
109. **Kristóf György:** Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig — 2.—
110. **György Lajos:** Dr. Rajka László élete és tudományos munkássága — 1.20
111. **Lakatos István:** A muzsikusz-Ruzitskák Erdélyben — 1.20
112. **Valentiny Antal:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év — 2.—
113. **Domokos Pál Péter:** Zemlénny János kéziratos énekeskönyve (XVII. sz.) — 1.20
114. **Szabó T. Attila:** A kalotaszegi nagyhirtokok jobbágyosságának szolgáltatása és adózása (1640—1690) — 2.—
115. **Nagy Géza:** Geleji Katona István személyisége levelei alapján — 1.20
116. **Kántor Lajos:** Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében — 1.50
117. **Palotay Gertrud:** Árva Bethlen Katalin fonalas munkái — 2.—
118. **Imre Lajos:** A közművelődés mint társadalmi feladat — 1.—
119. **Balogh Artúr:** A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege — 1.20
120. **György Lajos:** A magyar nábob — 1.50
21. **Sebestyén József:** A Cenk-hegyi Brasovia-vár temploma — 1.50
122. **Valentiny Antal:** Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év — 2.—
123. **Szabó T. Attila:** Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink könyvészetéhez — 1.50
124. **Ady László:** Magyarkapus helynevei — 2.—
125. **Nyarády E. Gyula:** Kolozsvár környékének mocsárvilága — 2.50
126. **K. Sebestyén József:** Régi székely népi eredetű műemlékeink — 1.80
127. **Biró Vencel:** Gr. Batthyány Ignác (1741—1798). — 1.—
128. **Biró Sándor:** A Tribuna és a magyarországi román közvélemény — 4.—
129. **Ferencai István:** Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán — 4.—
130. **Herepei János:** A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói — 2.50
131. **Palotay Gertrud:** Régi erdélyi hízmésminta-rajzok — 2.50
132. **Tóth Zoltán:** Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana — 2.—
133. **Jákó Zsigmond:** Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai — 2.—
134. **Entz Géza:** A csicsókeresztúri római katolikus templom — 3.—
135. **Kristóf György:** Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig — 2.—
136. **Balogh Ödön:** Néprajzi jegyzetek a csügségi magyarokról — 2.50
137. **Debreczeni László:** Szélgjegyzetek egy népművészettünkéről szóló munkához — 2.—
138. **Imreh Barna:** Mezőhárd helynevei — 3.—
139. **Mikó Imre:** A törvényhozói összeférhetlenség — 2.—
140. **Biró Vencel:** Gróf Zichy Domonkos Erdélyben — 1.50
141. **Entz Géza:** A dési református templom — 2.50
142. **Tolnai Gábor:** Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító — 1.—
143. **Herepei János:** Könyvészeti tanulmányok — 5.—
144. **Nagy Géza:** Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban — 1.50
145. **Tóth Zoltán:** A román történetudomány és a székelyföldi romászás kérdése — 2.50
146. **Kelemen Lajos:** Radnótfája története — 1.—
147. **Szabó T. Attila:** Dés települése és lakossága — 2.—
148. **Tavaszy Sándor:** A két Apafi fejedelem — 2.—
149. **Németh Gyula:** Kőrösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése — 2.50
150. **Entz Géza:** Szolnok-Doboka középkori műemlékei — 3.—
151. **Makkai László:** Szolnok-Doboka megye magyarsága — 2.—
152. **Györfly István:** Erdély virágtalanjai (Cryptogamae) a kutatás jövőt néző megvilágításában — 3.—
153. **Balogh Artúr:** Erdély nemzetiségi kérdései — 1.80

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában